

Rusínová, Zdenka

Slovotvorba staročeských depronominálních adverbíí

Sborník prací Filozofické fakulty brněnské univerzity. A, Řada jazykovědná.
1983, vol. 32, iss. A31, pp. [51]-65

ISSN 0068-2705

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/100695>

Access Date: 06. 12. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

ZDENKA RUSÍNOVÁ

SLOVOTVORBA STAROČESKÝCH DEPRONOMINÁLNÍCH ADVERBIÍ

Adverbia odvozená ze zájmen byla ve své naprosté většině zformována už v časovém období praslovanském a pračeském. Tento fakt znamená, že se při jejich výzkumu ocitáme v období starším, než tomu bylo u ostatních skupin adverbíí (srov. SPFFBU A 25—26, A 27, A 29), a to v období, jehož slovní materiál je zkoumán obvykle historickou lexikologií a etymologií. Přesto však tyto útvary z našeho popisu staročeských adverbíí vyloučit nechceme. Vede nás k tomu především ta závažná okolnost, že tzv. depronominální adverbia jsou součástí soustavy adverbíí a že svým systémem podob a významů ovlivnila — jako nejstarší skupina — strukturu adverbíí odvozených a odvozovaných od ostatních slovních základů. Navíc si zaslouží naši pozornost i proto, že byt jsou útvary tak starými, přesto nešlo ve staročeském lexikálním materiálu o soubor stálý a neměnný. I tato adverbia prodělala ještě dosti změn, než byla vytvořena soustava dnešní.

Poznámka. Soubor zkoumaných adverbíí byl získán excerpcí Gebauerova Slovníku staročeského, akademického Staročeského slovníku a doplňkovou excerpcí z těchto staročeských památek (uvádíme ve zkratkách zavedených ve Staročeském slovníku): LegJidM, LegJidD, LegApŠ, ModlKunh, LegApD, LegDuch, LegSilv, LegJakK, LegUmučKl, LegUmučK, LegMar, GlosOpat, Túl, CestMil.

Při popisu tohoto souboru adverbíí bylo nutno zodpovědět jednu závažnou otázku: proč považujeme ještě za účelné zabývat se souborem, jehož vznik a jednotlivé segmenty byly tak zevrubně popsány a vysvětleny v Etymologickém slovníku slovanských jazyků (dále EtymSlSlJaz, Kopečný 1973). Jde nám tu tedy o otázku, kterou řeší každý, kdo se zabývá historickou slovotvorbou, o otázku vztahu etymologie a historické slovotvorby.

Slovotvorná teorie požaduje od formací přicházejících v úvahu jako vhodné objekty pro slovotvorné zkoumání, především aby byla zachována dvojjmenná struktura pojmenování, a to ve smyslu báze — příznak. Aby tedy bylo patrné, co je pojmovou třídou jevu a co jeho příznakem, kvůli kterému pojmenování vzniklo; je přitom lhostejné, zda se realizuje v pojmenování báze i příznak, nebo především příznak. Z tohoto požadavku vyplývá, že útvar musí být segmentovatelný na slovotvorný základ a odvozovací formant.

Významy segmentů musí být přitom postižitelné. Je důležité, aby byl jasný význam především toho segmentu, který vyjadřuje část příznakovou. Alespoň jeden segment musí být využíván i u jiných formací, a to v obdobném smyslu jako u formace modelové. S předchozím požadavkem souvisejí projevy jisté produktivnosti slovtvorného formantu, tedy možnost jeho opakovaného užití s jiným základovým formantem. Slovtvorba počítá i s opačným projevem slovtvorné aktivity, totiž s výskytem téhož základu v různých formacích, z čehož plyne jedna z žádoucích vlastností základu: jeho kompatibilita s různými formanty. Tyto požadavky mohou být splněny všechny a v hojně míře, anebo jen zčásti a v míře minimální. Přesto však i pak lze mluvit o slovtvorném aktu nebo procesu. Z uvedených projevů produktivnosti, modelovosti a slovtvorné aktivity vyplývá požadavek predikability významu u posuzovaných formací (Dokulil, 1978).

Ačkoli jsou tyto požadavky slovtvorné teorie prozkoumány především v plánu synchronním, domníváme se, že je naší povinností prověřit jejich použitelnost v plánu diachronním, a to i na souboru slov, který byl popsán etymology. Při historickém popisu je nutno uvědomit si hranice slovtvorby a etymologie zvláště přesně. Nechceme suplovat, tím méně jen přejímat výsledky etymologického zkoumání. Naopak si chceme na základě těchto výzkumů ujasnit vztahy v souboru pronominálních adverbí, identifikovat slovtvorné vztahy a procesy, díky jimž formace vznikly, a charakterizovat tak strukturně sémantické rysy tohoto souboru adverbí.

Staročeská pronominální adverbia se na rozdíl od ostatních skupin adverbí vyznačovala tím, že počet jejich odvozovacích základů je omezen. Obměny těchto základů v derivátech nejsou příliš velké, změny, jimiž vznikly, se v mnohém podobají změnám pravidelným, morfologickým, a to jak pravidelností formantu, tak i pravidelností dosahovaných významových změn. Tento rys vyplývá z jiného faktu charakterizujícího pronominální adverbia: je jím rozhodující úloha, kterou při jejich vzniku hrála analogie. Uplatnila se tu v široké míře, a to ve dvou dimenzích (aplikujeme-li tu Furdíkovo pojetí analogie, Furdík, 1970). Vertikální analogii lze vidět ve vztazích řad typu: *tudy, kudy, onudy, jinudy*, horizontální pak ve vztazích řad *kde, kam, kudy, kdy, kak; tde, tam, tudy, tdy, tako* atp.

Poznámka. Furdík považuje za horizontální dimenzi analogie vztah typu *učit — učitel*, za vertikální dimenzi vztahy *učitel — spisovatel — nositel*... V analogii vidí hybnou sílu tvoření slov. Analogickou slovtvorbu charakterizuje jako tvoření slov napodobením morfematické struktury existujících derivátů bez ohledu na fundující slovo. Proto považuje za univerzálnější dimenzi vertikální (paradigmatickou), která působí i tehdy, když fundující slovo chybí.

Při výběru slovtvorných prostředků se i u depronominálních adverbí projevila neohebnost adverbia jako faktor spolupůsobící při výběru a tvorbě slovtvorného formantu. Jinými slovy, formant musel být zakončen tak, aby výsledkem byla formální podoba neohebného slovního druhu, adverbia. (O tomto předpokladu píše Dokulil, že slovnědruhová mluvnická přípona neohebných slov stojí v absolutním konci slova a zařazuje je do příslušného slovního druhu) (Dokulil, 1962, s. 157). Na formální podobu adverbia mohl působit ještě jeden faktor, který je považován za součást slovtvorného formantu: je to předpona předložkového původu (srov. např. *odkud, dotud* atd.),

kteřá ovlivnila výběr zakončení, jako by šlo o skloňovaný tvar. Např. ve formacích *odkud*, *dotud* chybí koncové *-y* (*kudy*, *tudy*), které je v základovém tvaru. Formy *odkud*, *dotud* tak připomínají spojení předložky s bezkoncovkovým genitivem plurálu. Na rozdíl od desubstantivních a deadjektivních adverbíí nejde u depronominálních typů o ustrnutí pádových koncovek zájmen. Tento závěr si můžeme udělat jednak z výkladů k jednotlivým adverbíím v EtymSISIJaz, jednak ze studie Jahnovy (Jahn, 1961). Byly to částice, které se připojovaly ke starým zájmenným kořenům. Tyto částice vyjadřovaly různé významové protiklady místa, směru, prosekutivnosti („kterou cestou“), času i způsobu. Zájmné základy se pak podílely na celkovém významu adverbíálními takovými významy, jako jsou tázací, ukazovací, diferenciacní, odkazovací atp., a také rozdíly v rámci deixe, tj. poukazování na předměty bližší nebo vzdálenější.

Depronominální adverbia souvisejí se svými základy pronominálními jen velmi volně (na rozdíl od daleko těsnějších vztahů fundačních u adverbíí tvořených ze substantiv, adjektiv a sloves). Je otázka, zda jsme vůbec oprávněni označovat tato adverbia jako depronominální. Fundační vztah zájmenný se týká pouze kořenů (*k-*, *t-*, *j-*), vzácněji útvarů širších (*jin-*, *on-*, *vš-*). Starobylost tohoto druhu adverbíí a způsob příbuznosti se zájmeny budí spíš dojem, že šlo o využití starých zástupných tázacích a deiktických forem, z nichž se zformovaly jednak útvary skloňované (zájmena) a jednak útvary neskloňované — adverbia. (Nelze však mluvit o časově paralelním vzniku zájmen a zájmenných příslovcí, lze se jen domnívat, že zájmné základy byly významově rozlišeny v uvedeném rozsahu, když posloužily jako odvozovací základy pro vznik zástupných výrazů s okolnostním významem.)

Adverbia depronominální souvisejí po stránce své výstavby se zájmennými základy tázacími, ukazovacími a osobními, se základem diferenciacním a zevšeobecňujícím. Jsou to: *k-*, *t-*, (*ten*), *j-*, *s-*, *on-* (ukaz.), *já*, *on-* (osobní), *co-*, *jin-*, *vš-*. (Základy jsou uvedeny ve zjednodušené podobě, bez ohledu na to, jak vypadá jejich rekonstruovaná podoba praslovanská.) Adverbia od pronominálních základů jsou z hlediska slovotvorné analýzy dvojího druhu. Jednak jsou to útvary, které považujeme z hlediska současného za nesegmentovatelné, a jednak útvary, jež lze segmentovat snadno, a i v popisu současné češtiny má jejich slovotvorba své místo. První druh odvozenin tvoří adverbia základního repertoáru typu *kde*, *kam*, *kady*, *kudy*, *kdy*, *kda*, *kehdy*, *kako*, *koli*; *tam*, *tudy*, *tdy*, *tako*; atp., druhou skupinu odvozeniny typu *někde*, *nikde*, *kdekoli*, *nedakde* apod. Částice, kterými byly zájmné základy obměňovány, byly tedy rovněž dvojí: ty, které vytvářely adverbíální povahu derivátu a jsou nositelkami významových rozdílů (místo, směr, prosekutivnost, čas, způsob, míra, účel, příčina), a pak ty, které tyto významy pouze zesilovaly nebo jinak pozměňovaly (vyjadřovaly indiferentnost, libovlnnost, negaci). Zatímco první jsou zřejmě nástroji významové mutace, druhé pouze význam základu modifikují. Mezi základy, které uvádíme v první skupině, existovaly různé vztahy hierarchie vznikové, analogické aj., např. ve výrazu *kady* se mluví o *ka-*ovém základě vzniklém podle podoby *kam*. Podobně je tomu ve výrazu *jady* a v jiných, jak o tom podává svědectví EtymSISIJaz v příslušných heslech.

FORMÁLNÍ STRUKTURA

Pro všechna slovanská zájmena a příslovce s *k*-ovým základem se počítá s rekonstruovanou podobou základu **ky-* (EtymSlSlJaz s. 392). Tato podoba byla nositelem významu tazacího a teprve následující částice v roli formantů jí dodávaly význam okolnostní (nebo zájmenný).

Základ *kde* býval rozšiřován o částice *-ž, -že, -ž-to* (GebSl 30). V těchto podobách plnil funkce adverbia a spojky. Prostá podoba *kde* nebo uvedené zesílené podoby se stávaly základy pro odvozování prefixy *ni-* a *ně-*: *nikdě, nikděž* (Túl), *nikde* „nikde na žádném místě“ (StSl 937), *někde* „na blíže neurčeném místě, místy, tu a tam, někde, kdekoli, někam, kamsi“ (StSl 503). Základ *kde* rozšířen o *-s* měl význam neurčitý: *kdes* (GebSl 32), podobný význam měly i formace s předponou *neda-*: *nedakdes* „ledakde, kdekoli“ (StSl 424).

Základ *kam* měl ve staré češtině podobu *kamo* (analogickou s *tako, tamo, jinamo*) (GebSl 15), později *kam* (LegJidD). Byl rovněž zesilován na formu *kamže* (GebSl 15), *kamož* (Túl) a *kamožkolivěk* (Túl). Přípony *-koli* a *-kolivěk* dodávaly základu význam libovlnnosti. V záporné podobě s předponou *ni-* se vyskytovaly formy *kame, kamo*, které byly analogicky zakončeny (jako *kde, kake, jako* atd.): *nikam, -e, -o* (StSl 935). Záporné podoby vznikaly také se základy zesílenými o *-ž*: *nikamož, nikamež* (StSl 935). Prefix *ně-* dodával neurčitý význam: *někam* „na místo blíže neurčené, kamkoli, někam“ (StSl 500).

Přazáklad *k-ový* se nachází i v podobách *kudy, kady*, pocházejících z podob *kod-/ad* (EtymSlSlJaz 2, 371). Byly zesilovány částicemi *-ž, -ž-to* (GebSl 173). Spjovaly se s předponami *ně-* a *ni-* a s příponami *-si* a *-koli*, např.: *někudy* „někudy, nějak“ (GebSl 558), *nikudy, nikady, -ž, -žž* „žádným směrem, cestou, nijak, ničím, naprosto, vůbec“ (StSl 944, 933), *kudys(i), kudykoli* (GebSl 173), *kady, kadykoli* (GebSl 8). Se základem *kud-/kad-* souvisejí i útvary vzniklé spojením s předložkami *do* a *od* v záporných variantách: *nidokadž, nidokudž* „na věky, nikdy“ (StSl 930), *doněkud, doněkad, donikud* „poněkud“ (GebSl 299), *odkad* (LegSilv).

K základu *kdy* byly připojovány přípony i předpony (nebo formy plnící tuto roli). Elementem příponové povahy bylo *-s(i)*, které dodávalo základu význam neurčitosti: *kdys, kdysi* (GebSl 33). Předpony modifikovaly význam záporou a indiferentností: *nikdy* (*-ý, -ýž, -ie, -iež*)//*nikda* „nikdy, v žádném čase, v žádnou dobu, nikdy jindy, v žádném případě, ani v jednom případě, ani jednou, ani na chvíli, nikdy na věky, za žádnou cenu, rozhodně, určitě, za nic“ (StSl 938), *někdy* „kdysi, v blíže neurčené minulosti, jednou v minulosti, někdy, leckdy, nejednou, kdysi, jednou v budoucnu“ (StSl 504), *nenikdy* „někdy, tu a tam, leckdy, neztídka“ (StSl 576). Variantou *kdy* a jeho významů bylo *gda* (LegJidM) s analogickými formacemi *gdas* (LegJidD), *kdasi, kdaž, kdažto* (GebSl 30), *někda* „kdysi, někdy, leckdy, jednou, dříve nebo později“ (StSl 502), *nenikda* „někdy, tu a tam, leckdy“ (StSl 576), *nikda, -ž, -áž*//*nikoda* „nikdy, v žádném čase, ani v jednom případě, ani na chvíli, nikdy, na věky, v žádném případě, za žádnou cenu, vůbec“ (StSl 936).

Staročeské *kehdy* souvisí s *k-ovým* základem spojeným s částicí *g-ovou* a formantem *-dy* (EtymSlSlJaz 2, 350). Tvar *kehdy* se mohl spojovat se *-ž(e)* a *ž-to*: *kehdyž(e), kehdyžto* (GebSl 34).

Způsobové adverbium *kako* mohlo fungovat v podobách *kak, kako, kake, kakž(e), kakžto* (GebSl 9), a to i s prefixy indefinitními: *někak(o), někake, -ž*

(StSl 498, GebSl 9, 552) s významem „neznámým způsobem, jakkoli, poněkud, částečně“, se záporným prefixem *ni-*: *nikake*||*nikako*, *nikakž*, *nikakeže*, *nikakžti* „nijak, žádným způsobem, v žádném případě, nikdy“ (StSl 933). Význam libovlnnosti dodával prefix *neda-* a sufix *-koli*(*věk*): *nedakaks* (StSl 424), *kakžkoli*(*věk*) (GebSl 10), sufix *-s(i)* měl význam neurčitosti: *kakosi*, *kakos* (GebSl 10).

Konkurenční verze adverbia *kak(o)* — podobna *jak(o)* — vystupovala v analogických formacích se stejnými významy. K tomuto závěru nás vede vymezení jejích významů ve slovnících a paralelní užití některých tvarů i v rámci jedné památky: *kakž koli*, *nekak*, *jakšto* (LegJidM), *nikakž*, *jakžto* (LegJidM). Základní tvar *jak(o)* (GebSl 591) byl zesilován o *-ž*: *jak* (LegJidD, LegUmuč), *jakž* (ModlKunh) a dále o *-to*: *jakšto* (LegJakK, LegJidM a jinde) a ještě dále o *koli*: *jakšto koli* (LegApŠ), s prefixy *ně-* a *ni-*: *nějak* „blíže neurčeným způsobem, jakkoli“ (StSl 498), *nijak* (*-jakž*, *-jakež*) „nijak, žádným způsobem, naprosto, vůbec“ (StSl 933).

Poznámka. I když nelze jednoznačně spojovat *j-* v *jako* se zájmeným základem *jь* (EtymSlSlJaz 2, 237), lze mít za to, že při existenci jiných forem od tohoto základu (*jam*, *jamkoli*) a podobných forem ze základu *jín-* byla analogie tak silná, že posléze způsobila i expanzi *jak(o)* za *kak(o)*.

Se základním tázacím významem *k-*ového základu souvisí i stč. *koli*||*kolě* s původním významem „kdy“. Šlo o relativně samostatné slovo, později připojované k ostatním adverbium pronominálním ve významu zevšeobecnujícím (EtymSlSlJaz 2, 356): *koli* (GebSl80), s ním souvisí *nikoli* „naprosto ne, v žádném případě, žádným způsobem“ (StSl 940). Rozšířením *koli* vzniklo *koliko*, měrové zájmené adverbium (EtymSlSlJaz 2, 364). Mohlo být samostatné, i jako součást jiných adverbii: *koliko* (GebSl 82), *několikokrat* „více než jednou“ (StSl 508, GebSl 82), s příponou *-s*, *-si* *kolikos*, *kolikosi* (GebSl 83). Blízké podobou i významem mu bylo (*ni*)*kale*, *nikalež* „v žádném případě, za žádných okolností“ (StSl 935).

Základ *kter-*, jenž je společný zájmenu relačnímu a indefinitnímu a některým staročeským adverbium, se vztahuje rovněž k základu **ku-*ovému (EtymSlSlJaz 2, 368). Analogicky s *kde* existovala podobna *některde* s významem „někde“ i „někam“ (GebSl 557), podle časového adverbia *kdy* pak existovalo *některdy* (StSl 516, GebSl 557). Prosté podoby **kterde* a **kterdy* doloženy nejsou. To souvisí zřejmě s tím faktem, že u základu *kter-* šlo o význam „který z obou nebo z více“ a o význam tázací neurčitý. Tento význam se v otázce na místo a čas neuplatňoval (ani dnes taková podobna neexistuje, lze se zeptat jen podobou atributivní ve spojení se substantivem označujícím název místa nebo určení času). Uplatnil se až v otázce na způsob: ve shodě s *jak(o)*, *kak(o)* existovalo i *kterak* (*kolivěk*) (CestMil); předpony *ně-* a *ni-* dotvářely význam formace na neurčitý a záporný: *některak(o)* „nějak, blíže neurčeným způsobem, jakkoli, poněkud, trochu, částečně“ (StSl 514), *nikterak* „nijak, žádným způsobem, v žádném případě, za žádných okolností“ (StSl 943, GebSl 556).

Druhým významným základovým morfémem je zájmený základ *t-ový*. V EtymSlSlJaz (2, 707) je považován v podobě *tv* za kořen celé řady zájmen i zájmených příslovcí. I v tomto případě existují formace primárnější, nepodléhající slovtvorným rozborům: *tu*: *u-*ový derivát od *t-*ového základu, od původu deiktický útvar, později s významem časovým a místním (EtymSlSlJaz 2, 701), doložený např. v ModlKunh a v CestMil. Analogicky s *kam(o)*

vzniklo i *tam(o)* (LegJidD, LegUmučKl), podle *kdy* fungovalo *tdy* (LegMar); podoba ukazuje na zánik jeru ve tvaru *trdy*, ale jde o tvar sporný (EtymSISIJaz 2, 668), a konečně podle *kak(o)* existovalo i *tak(o)*, *take* (Túl, LegUmuč, ModlKunh). Mimo analogické řady s *k*-ovými formacemi vzniklo *tuž* (LegApŠ). (Jedinou paralelu mělo snad v *juž*). Existovaly také podoby vzniklé z *t + cdy/ /-ady: tudy, tady*. Měly význam místní: *tady* (LegApŠ) a způsobový: *tudy* (LegUmuč). K primárním podobám je třeba přiřadit ještě útvary vzniklé spojením s *g*-ovou částicí: *trgrda(y)* (*togrda -dy*). Jde o analogii s *kogrda* (EtymSISIJaz 2, 667). Vzniklo tak adverbium *tehdy* (LegApŠ, LegUmučKl, ModlKunh). Kontaminací s tímto adverbium snad vzniklo *tuhdy* (EtymSISIJaz 2, 694). Vztahy analogie spojovaly formy *koli(ko)* a *toli(ko)*. Od *t*-ového základu existovaly podoby *(ne)toliko*, *(ne)tolike* „nikoli tolik, nejenom, ale i“ (StSl 797), dále pak varianta *stolko* (GlosOpat), *(ne)stoliko* (StSl 765).

Význam těchto základních podob byly zesilovány a obměňovány. Dělo se tak jednak reduplikací: *tuto* (LegJakK), příponou *-ož/-ež* (jde o adjektivizovanou podobu *také*, z ní pak vzniklé *takéž(e)*, srov. EtymSISIJaz 2, 635): *(ne)tolikož* (StSl 797), *takož* (LegDuch), *takéž* (LegJidM, ModlKunh), příponou *-t/-to*: *netolikt*, *netolikto* (StSl 797), záporná podoba se tvořila prefixem *ne-*: *netak* (GebSl 632), *netolikt*, *netoliko* (StSl 797). K podobám *tudy/tady* vznikly předložkové spřežky: *dotad*, *dotud* (v zesílené podobě *dotudž*, *dotadžto*, *dotavad*, *dotovad* „až po ten čas“ (GebSl 312), *odtad* (LegApŠ).

Jako pronominální základ posloužilo i celé zájmeno *ten* (*ta*, *to*). Tvořila se od něho adverbia z předložkových pádů: *nadto* (StSl 66), *proto* (ModlKunh), *mezi tojů*, *mezi tiem* (GebSl 349), *potom* (LegJidM), *zatím* (LegUmuč), *za tiem* (LegDuch); zesílením vzniklo *najpotom* „nejposledněji, nakonec“ (StSl 117), *napotom* (StSl 215). (Posledně jmenované útvary lze považovat za vzniklé druhotnou adverbializací, tedy již od hotových adverbii.)

Odvozeniny se společným zájmenným základem *j*-ovým byly k odvozeninám *k*-ovým ve zvlášť těsném vztahu. (Srov. výše o *jako*.) Stejnou funkci jako *kam* a jeho odvozeniny plnily výrazy *jam*, *jamo*, v zesílené podobě *jamž*, *jamže*, *jamžto* a s příponou *koli-* *jam(ž)koli* (GebSl 598, EtymSISIJaz 2, 237). Navíc šlo o analogické tvary i s formami *tam(o)*, *jinam(o)* atd. Paralelnost tvarů od různých základů typu *kady*, *tady* podpořila zajisté i existenci formy *jadyž* (LegJidD, LegUmučKl). Měla význam prosekutivní, ve spojení *jady* — *tady* sloužila jako spojka (Bauer, 1960, s. 219).

Se zájmenným kmenem *ja-* zřejmě nesouvisí rozšířené a frekventované adverbium *(j)už(e)* (EtymSISIJaz 2, 297). Jeho podoba s již uvedenou formací *tuž* a adverbiiální časový význam však opravňují jeho uvedení v našem materiálu. Fungovalo v podobách *juž* (GebSl 659), *juže*, *jiže*, *už* (GebSl 673), *již* (CestMil).

Analogie spojovala zřejmě i uvedené formy *kolik(o)*, *tolik(o)* s *j*-ovými variantami *jelik*, *jeliko*, *jelikož*, *jelikožto* „kolik, jak velice, jakou měrou“ (GebSl 626). Spojení *jelikož* — *toliko* plnilo funkci dnešního výrazu *kolik* — *tolik* (GebSl 626). Jak uvádí EtymSISIJaz 2, 297, podobný význam vyjadřovaly i výrazy *jeliž*, *jeliže*. Formy *jelik(ž)*, *jelikož* přešly přes význam měrový a zřetelový ve spojuku důvodovou (srov. tamt. 281 a také Bauer op.cit. s. 295). Šlo v podstatě o uvolnění jednoho ze synonymních prostředků pro jinou funkci.

Celkem ojedinělý je tvar *jekud-ž* „pokudkoli, nikdy“ (GebSl 624). V EtymSISIJaz se o něm praví, že vznikl chybou opisovače, správný tvar zní *doněkudž*

(2, 238). Gebauerem zaznamenané nejasné spojení *do jekudkoli* je sporné především jen v tom, že po předložce nebylo použito tvaru s náslovným *ň*, který by byl náležitý. O možnosti existence tvaru *jekud-* podávají jisté svědectví tvary *odňadž*, *doňadž* (LegJidM), které předpokládají existenci tvaru **-jad(ž)*, avšak jejich funkce byla spojková. Brzy se staly spojkami také původní adverbialní výrazy *doniž*, *doňuďž*, *doněž*, *doněvadž*; *poňadž*, *poniž*, *ponědž* (Bauer, 1960, s. 247—250 a 220).

Zájmenný základ *jnъ-* (EtymSlSlJaz 2, 313) umožňoval analogické tvoření tvarů podle *kde* — *jinde* (GebSl 651), *kam* (*tam*), *jinam(o)* (LegMar, LegJidM), podle *kudy* — *jinudy/jinady* (GebSl 650), podle *odtad* je i *otjinad* (GebSl 650). Časovému *kdy* odpovídalo *jindy* (GebSl 651). Tento tvar vystřídal starší podobu *jinehda* (EtymSlSlJaz 2, 311), spojenou analogií s tvarem *kehdy*. Zvítězila tedy jiná analogie, a to s tvary *kdy* a *tdy*, tvary *jinehda* i *kehdy(a)* zanikly. Způsobovému *kak(o)*, *jak(o)* odpovídal tvar *jinak(o)* (GebSl 650). Z komparativu *jináčějie* vznikla pak forma *jináč(e)*, srov. tamt.

Dalším zájmenným základem, který se uplatnil ve slovtvorbě adverbii, byl základ *vъchъ*, staročesky *veš*, *všě*, *vše*. Měl význam zevšeobecnující, celistvostní. Existovaly od něho odvozeniny *všudy* (CestMil), *všady* (LegJakK, CestMil) s významem místním, vzniklé analogickým formantem *-qd/-ad*. Z posledně jmenované podoby vznikl předložkový útvar *otevšad* (Túl).

Poznámka. Ztrátu koncového *-y* po předložce *od(e)* lze vyloučit tak, že při odvozování fungoval tvar *všady*, jako by šlo o jmenný základ, tudíž slovtvorný proces měl povahu adverbializace. Na tento postup mohlo mít vliv jiné spojení předložky a základu *vš-*, tentokrát ale pocházejícího ze zájmena *všechen*, tedy ze skloňovaného tvaru: je jím jednak *ovšem* (LegJakK, Túl), v podobě *neovšem* „ne docela“ (GebSl 578) (mělo význam totalitně zevšeobecnující „naprosto, úplně“, později stupňovací „nadto“, pak už jen jisticí, EtymSlSlJaz 2, 564), jednak pak existoval tvar *zavše* „vždy“ (LegApŠ, LegJidD).

Časovým významům s formantem *-dy* odpovídá formace *vešdy* (ModIKunh), *všdy* (*vždy*, *vešdy*) (LegApD, LegMar), *nevešdy* „nevždy, nikoli vždy, ne pokaždě, nikoli stále“ (StSl 883). Tato podoba byla zesilována na podobu (*ne*)*všdycky*, ojedinele *nevdycky* „nevždycky, nikoli stále“ (StSl 883). Formy typu *tehdy*, *kehdy* měly paralelu i od základu *vš-*, bylo jí adverbium *všehdy* (EtymSlSlJaz 2, 747).

Z pronominálních základů méně produktivních je třeba uvést především základ *s-ový*. Byl nositelem deiktického významu ve vztahu k blízkému předmětu (EtymSlSlJaz 2, 607) — na rozdíl od *t-ových* zájmen, které poukazyvaly na přemět vzdálenější. Se základem *s-ovým* souvisí adverbium *zde/sde* (LegUmučK, LegJidD, Túl). Je to *sb* + formant (částice) *de*, která přiřazuje toto adverbium k řadě *kde*, *jinde* atd. (EtymSlSlJaz 2, 625). K řadě *kad-*, *tad-*, *jinad* lze připojit ojedinelý výskyt tvaru *sada* v časovém významu (15. stol., Šaur, 1977). S tímto základem souvisí adverbium *sěm*, *sěmo* (LegUmučK, LegJidD). Také tento tvar je součástí analogické soustavy adverbii (*tamo*, *kamo* apod.), zde však modifikované vokalicou (snad kvůli původnímu vyjádření významového protikladu (srov. EtymSlSlJaz tamt.).

Adverbia *dosad*, *dosuď*, *dosavad*, *dosovad* (GebSl 303) dotvářejí k *s-ovému* základu tvary analogické s *kqd/kad*, *tqd/tad* atd. Souvisejí se stsl. adverbium *soďe* a se základem *sa-*, který se hlásí rovněž k *s-ovému* kořeni (EtymSlSlJaz 2, 578). Jako ostatní podobné útvary (*odtad* apod.) mají zakončení na souhlásku

Do soustavy tvarů spjatých analogií formální i významovou patří také formace vzniklé ze zájmenného základu *onъ*. Na tyto odvozeniny máme ze staré češtiny do 14. stol. jen málo dokladů. S řadou *kde, tde...* souvisí *onde* „tam, tamhle, na onom místě, v dohledu mluvčího a posluchače“, ve významu slučovací spojené s dalším adverbium: *ondeť — tuť, onde — onde, onde — tam, sde i onde* „někde, místy“ (StSl 480), *ondeno* „tam, tamhle, v dohledu posluchače; odkaz na dříve uvedené místo“ (StSl 481). Ojedinelý doklad pouze z PísUK je uveden na analogický tvar s *tu:onu*, se kterým se vyskytovalo v páru: *tu — onu* „tu, tam“ (StSl 487). S řadou *kudy, tady* souvisejí tvary *onudy: zde i onudy* „tu i tam, na různých místech“, *tamtudy onudy* „tam tou cestou“ (StSl 487), *onady: zde i onady* „tu i tam, blízko i daleko“, *tam onde* „na onom místě“ — odkazovací, *sudy i onady* „tudy i onudy“ (StSl 479). K podobám *kam, tam* lze přiřadit *onam, onamo: sem — onam* „různými směry“, *onam* „někam jinak, na ono místo, tam“ (StSl 480). S adverbii *kdy, tdy* je analogické *ondy* „onehdy, nedávno, minule, potom, později“ (StSl 482), s tvary *tehdy (-a), kehdy* souvisí *onehda, onehdy, oneda* „před nedávným časem, nedávno, minule“ (StSl 483). Adverbium typu *kako, tak(o)* odpovídá tvar *onak: tak—onak* „jiným způsobem, různě“ (StSl 479). Od tohoto tvaru existuje komparativ *onačějie* „poněkud jinak, trochu jinak“ (StSl 479). V EtymSISlJaz se pak uvádí (2, 520) *onak(o)*.

Z reflexivního zájmena *se (sobě)* vznikl útvar *násob* s významem „po sobě, za sebou, krát, násoben stejným počtem“ (StSl 283).

Z nepřímého pádu zájmena *já* bylo odvozeno *mnedle* „pro mne, tedy“ (GebSl 383), analogické s *jehodle, tohodle*. Záhy však ztratilo význam účelový a zřetelový a pokleslo ve formální částici (EtymSISlJaz 1, 56; 2, 424).

Některé odvozeniny zájmena *co* se svými významy interogativně příčinnými a účelovými přibližují významům tázacím, a to zejména způsobovým pronominálních adverbii typu *jak*. Po příčině se ptalo i samo zájmeno *co* „proč“ (LegUmuč), zevšeobecňující význam záporný dodala předpona *ni-: ničs-e* (StSl 923—930), význam částečnosti „trochu, poněkud, do jisté míry“ měla podoba s prefixem *ně-: něčso* (StSl 418), spojením s předložkou *pro* vzniklo *proč* (LegUmuč, CestMil), po účelu se ptala formace s prefixem *na-: nač* (StSl 26), význam zřetele, míry vyjadřoval výraz s prefixem *s(e): seč byl* (LegUmuč).

Kromě formantů, které by bylo možno označit jako plnovýznamové, objevovaly se na konci slova ještě částice zesilovací, hlásky potvrzující slovně-druhovou povahu formace a konečně i hlásky paragogické, tj. náhodně přidávané. K typicky zesilovacím formantům patřilo *-to, -ť, -věk, -va-*. *T-ové* částice se vyskytovaly v zesilovací funkci i u zájmen: *krto* (které takto získalo skloňovatelnou podobu 1. p.; podoba *kъ* by byla po zániku jeru pravděpodobně zanikla), *tento* (EtymSISlJaz 1, 328n), částice *-věk* byla později zkrácena na pouhé zesilovací *-v* (tam. 1, 331n). Částice *-va-* se vsouvala mezi základ a významotvorný formant: *dosavad*. Dalším elementem bylo *-ž(e)*. Obvykle jím bylo dosaženo relačního odstínu: tím byl *dosavadní* útvar jednak jakoby potvrzen ve své roli a jednak částečně modifikován, případně došlo ke změně jeho role ve spojkovou.

Paragogický element dodávaný mluvčím bezděčně na konec útvaru lze vidět v některých vokálech (*-o, -e*) i konsonantech (*-k/y*). Nešlo však jen o nahodilý způsob zakončení, u adverbii se vždy posílila analogie podoby abso-

lutního konce slova (svědčí o tom malá rozrůzněnost těchto zakončení: -o, -e, -k(y)). Tvary, jež nebyly ustrnulou pádovou formou, měly vypadat jako některé typické frekventované zájmenné adverbium (*kamo, kako, kde, kdy* apod.).

VÝZAMOVÁ STRUKTURA

V této struktuře se uplatňují základní protiklady okolnostního významu: místo, čas a způsob. Vznikala-li adverbia z kteréhokoliv základu, hotový derivát musel být posléze v souladu s těmito existujícími protiklady, i když jsme už byli svědky toho, že k jistým významům projevují afinitu i jisté základy, např. deadjektivní a deverbální adverbia vyjadřují převážně způsob, průvodní okolnosti, desubstantivní pak místo a čas. Nejinak tomu bylo i při vzniku adverbí depronominálních. Zájmenné základy však byly (a jsou) nositeli specifických významů, které se pak odrážely i ve struktuře depronominálních adverbí. Byla to především existence dvou protikladných významů: tázacího a netázacího. V rámci netázacího významu se vydělovaly dále významy relační, deiktické, anaforický, diferenciativní a generalizující. Tyto významy se modifikovaly odstínem neurčitosti, libovlnosti a záporu. Předložky v roli předpon specifikovaly základní význam ještě o význam svůj. Vznikal tak poměrně složitý systém, ve kterém se rozdělil význam místa na lokativní, lativní a jemu blízký význam prosekutivní, a vedle vlastního způsobu existovalo ještě vyjádření míry, omezení i vyjádření příčiny a účelu. Ve srovnání s novočeským vyjadřováním byl složitější a rozčleněnější především obecný význam místní.

Poznámka. Igor Němec ve stati věnované záporným zájmenným příslovcím (Němec, 1978) rozeznává ve struktuře *ni + k*-ový základ tři sémantické komponenty pro místo — poziční „na místě“, cílový „na místo“, směrový „cestou“; pro čas — durativní „v době“, singulativní „jednou“, ingresivní „do budoucna“.

J. Jahn rozeznává tři stupně deixe a čtyři tzv. statokinetické řady (Jahn, 1961).

řada	I	II	III	IV
stupeň 1	<i>sъde</i>	<i>sěmo</i>	<i>spdu</i>	<i>otъspdu</i>
2	<i>tu</i>	<i>tamo</i>	<i>tpdu</i>	<i>otъtpdu</i>
3	<i>onъde</i>	<i>onamo</i>	<i>onpdu</i>	<i>otъonpdu</i>

Rozšíříme-li tento systém o další základy i formanty, pak dává náš materiál možnost vymezit pro lokativní význam tázací a relační prostředky: *kde, kdež, kdeže, kdežto*; netázací druhy: prvního deiktického stupně *tu*, zesílené *tuto, tady, zde*; druhého deiktického stupně *tam*, třetího deiktického stupně *onde, ondeno, onu, onady, onudy*; v diferenciativním významu *jinde*, v generalizujícím *všudy*, v neurčitém významu *někde, kdes, některde*, v významu libovlnosti *kdekoli, kdežkoli, nedakdes*, v záporu *nikdě, nikde, nikdež*; ve specifikačním významu předložkovém pak *mezitojů, mezitiem* „místy“.

Význam lativní tázací (a relační) se vyjadřoval výrazy: *kam, kamo, kamže*,

kde, jam, jamo, jamž, jamže, jamžto; význam lativní s deixí 1. stupně *sěm, sěmo*; deixe 2. stupně *onam, onamo*; v diferenciacním významu *jinam, jinamo* a také *onam*; v generalizujícím *všady*, z Jahnova materiálu (Jahn, 1961) citujeme *všamo*; v neurčitém významu *někam, některde*; ve významu libovolnosti *kamkoli, kamkolivěk, kamožkolivěk, jamžkoli*, ve významu záporném *nikam, nikame, nikamo, nikamež, nikamož, nikde*; v specifikačních významech s předložkami *odkad, odtad, odtud, dotad, dotud, dotavad, dosud, dosad, dosavad, dosovad* „až po toto místo“, *odjinud, odevšad* (pův. psáno *ot*-). Velmi frekventované výrazy *kam* a *kde* bylo možno zaměňovat (srov. i v některých současných dialektech, ovšem jen ve významu lativním, nikoli v lokativním).

Významu lativnímu stojí velmi blízko význam prosekutivní. K jeho vydělení nás vede jednotná formální podoba, tj. vyjádření pomocí sufixu *-od, -ad*. (Formace tohoto typu s předponami — předložkami považujeme však už za nositele významu směřového; srov. předchozí odstavec.) Tázací a relační prosekutivní význam vyjadřovaly výrazy *kudy, kudyž, kudyžto, kady, jadyž, jadyžto*, relační a ukazovací *tuhdy, onudy*, a *onady* (ve spojeních *tudy i onudy*) „tamtudy“, diferenciacní význam mělo *jinady, jinudy*, neurčitý význam *někudy, kudys, kudysi*, význam libovolnosti *kudykoli, kadykoli*, záporný význam *nikudy*.

Významy místa i času jeví se v vyjadřování jistou přbuznost. Jako u ostatních adverbii, realizují se i u pronominálních přechody mezi výrazy označujícími místo, čas, případně i způsob. Navíc je zde jistá paralela v určování času a určování místa. V obojím případě hrál roli mluvící objekt jako nulový výchozí bod pro určení blízkosti nebo vzdálenosti místa (*zde/tu — tam — onde*) a podobně pro určování vzdálenosti časové. Abstraktnost roviny časové však má svá specifika. Kromě výrazů dotazujících se obecně na dobu (*kdy*) a odkazujících k ní (*tehdy*) existovaly výrazy umožňující poměrně podrobně vymezení různé časové úseky (pomocí předložek a zájmenného adverbia, např. *dotud*), ale nešlo-li o relační užití, anaforu nebo o poměr dvou časů, vztahovaly se obvykle všechny výrazy jen k bližší nebo vzdálenější minulosti. Deixe v časové dimenzi se tedy realizovala od minulosti až po okamžik promluvy. Budoucnost byla zahrnuta v obecných výrazech *kdy, vešdy* a jiných.

Časový tázací (případně netázací relační) význam vyjadřovala adverbia *kdy, kda*, univerzální *kde, koli, kdaž, kdažto; kehdy, kehdy(že), kehdyžto* „když“; význam blízký deiktickému a odkazovacímu významu mělo *tady, tehdy, ondy, onehda, oneda, onehdy*. Jde tu o deixi vzdálenějšího období v minulosti, zřídka v budoucnosti (*potom, později*). Bližší přítomnost, tedy analogii s I. deiktickým stupněm vyjadřovala adverbia *juž(e), již, už* „nyní“ a posláním tohoto významu vznikl dnešní význam „již“. Diferenciacní význam měly výrazy *jindy, jinda*, zevšeobecňující pak *všdy, vešdy (-ž-), zavše*, vymežující a odkazující význam mělo *jekud, jekudž* (a ve spojení s *koli* mělo význam libovolnosti); neurčitý význam měly formace *kdasi, někdy, někda, nenikdy, nenikda* „někdy, tu a tam, leckdy, nezřídka“; záporný význam: *nikdy, nikda, nikdaž, nikoda* „nikdy, v žádném případě, ani v jednom případě, ani na okamžik, nikdy na věky“, podobný význam měl i výraz *nidokadž/-už; nevždycky, nevěšdy* „nevždycky, nikoli vždycky, nikoli stále“.

Specifické významy vymežovací dodávaly předložky. Výrazy *dosad, dosud, zesílené dosavad, dosovad, dotad, dotud, dotovad, dotavad* měly význam „až po tento čas“ (srov. výše jejich významy místní), též význam jako v současné

češtině měl výraz *mezitím*, k předešlému ději odkazovaly výrazy *za tím, zatím, potom, napotom*. Poslední místo v pořadí dějů označoval výraz *najpotom* „úplně nakonec, nejpozději“.

Význam způsobu u plnovýznamových adverbii je velmi široký a nesnadno rozčlenitelný. Adverbia pojmenovávají nejen nejvlastnější kvality, které jsou vlastní dějům pravidelně nebo často (srov. Komárek, 1978 a Skoumalová, 1979), ale i nejrůznější vlastnosti nahodilé, doprovodné, „vlastně okolostní“ a jiné. K těmto rozličným významům různé odkazují depronominální adverbia způsobu. Představují po stránce výrazové nejbohatěji zastoupenou skupinu. Jsou v ní nejen vlastní prostředky vyjadřující jen způsob, ale ocitají se v ní i výrazy vyjadřující primárně místo i čas. Blízkost významů času a způsobu (známou i z vývoje spojek a typů souvětí) ukazuje i možnost opačná, tj. primárně způsobové adverbium mohlo být používáno i ve významu časovém; je jím *nikako* (*nikake, nikakž, nikakeže*), jehož způsobový význam „v žádném případě“ je téměř synonymní časovému „nikdy“.

Poněvadž se způsob neuskutečňuje v žádné lineární dimenzi prostorové nebo časové, která by se vztahovala na blízkost k mluvčímu objektu, neobsahuje různé stupně deixe. (Jediná dimenze, ve které se jisté druhy způsobu mohou realizovat, je míra: ta je při přímém, nezástupném pojmenování vyjadřována stupňováním, srov. uvedený doklad *jinačějie*, příp. *onačějie*.)

Staročeský materiál této skupiny adverbii vykazuje ještě jednu zvláštnost. Již od starší vrstvy památek (ModlKunh, LegJidD, LegUmuč, LegJidM) se vyskytují vedle útvarů vytvořených od *k*-ového základu (*kako* atd.) i útvary od *j*-ového základu (*jako* atd.). Tento paralelismus trvá v podstatě po celé sledované období.

Základní tázací a relační formou byla adverbia *kak, kako, kakž, kakžt, kakže, kacto, kakt, kakti, jako, jakž, jakož, jakšto; kterak*. Odpovídající a univerzální deiktickou formou byly výrazy *tak, tako, take, tuž, takož, takež, také, takéže* a i primárně prosekutivní *tudy*. Diferenciační význam mělo *jinak, jinako, jínáč, jínáče* a forma od základu *on; onak*. Neurčitý význam vyjadřovaly výrazy *někak, někake, někako, nějak* (fungovalo i ve významu libovolnosti), *kakos, kakosi, některako*. Význam libovolnosti byl vyjadřován výrazy *kakokoli, zesleně kakokolivěk, kakžkoli* (V LegJidM a zřejmě i jinde se již blíží významem spojce přípustkové), *jakštokoli, nedakaks*, „ledajak, jakkoli“.

Poznámka. Významem by sem patřila i formace *však* „všelikým způsobem“, která se ale přes analogickou korelativní částici stala spojkou.

Záporné podoby vyjadřovaly buď naprotě popření jakéhokoli způsobu (Němec, 1978): *nikako, nikake, nikakž, nikakeže, nikakžt, nikady* (primárně prosekutivní); *nikoli, nikale(ž), nikterak, nijak, nijakž, nijakež*; nebo bylo možno vyjádřit zápor pouze k určitému konkrétnímu způsobu, a to výrazem *netak* (Němec, 1980, s. 131n.).

Ke způsobovým adverbii s významem zřetelovým lze počítat výrazy *mnedle, jehodle, tohodle*. (Výraz *mnedle* však změnil význam na spojkový „tedy“ a pak přešel v částici.)

Vedle významu způsobu se vyděluje ve staročeském materiálu poměrně zřetelně význam měrový. Nemá téměř žádné vlastní prostředky kromě formací od základů *koli, jeli* a *toji*. Při vyjádření míry depronominálními adverbii jde jen o několik významových odstínů. Je jím dotaz po míře: *koliko — krát, jeliko, jelik, jelikož, jelikožto* s významy „kolik, jak velice, jakou měrou“.

Výraz *jelikož* se spojoval s výrazem *toliko* ve význam „kolik, tolik“. Tázací význam měl také výraz *kerako* (*dlúho*); mohl být doplněn o výraz *koli*(*věk*) a nabyl tak významu libovolenosti. Odpovídajícími výrazy s funkcí blízkou deiktické a anaforické byly výrazy *toliko* a *stolko*. Poměrně početně zastoupenou skupinu tvoří výrazy s významem malé míry. Jsou to formace utvořené z pronominálních adverbii způsobu, a to z jejich podob vyjadřujících neurčitost: *někako*, *některako* „poněkud, trochu, částečně, do jisté míry“; tytéž významy vyjadřovalo i zájmeno *něčso*. Výrazy *doněkud*, *doněkad*, *donikud* měly význam „poněkud“. Význam malé míry diference způsobu měl výraz *onačějje* „poněkud jinak, trochu jinak“.

Neurčitou míru vyjadřovaly výrazy *kolikos*, *kolikosi* a *několikrát* „v několika případech, více než jednou“. Významu výrazu *krát* byl blízký význam, který měl výraz *násob* vzniklý ze zájmenné podoby *sobě*, *se* s významy „po sobě, za sebou, krát, násobem stejným počtem“. Popření určité míry vyjadřovaly výrazy *nikalež*, *netoliko*, *netoliko*, *netoliko*, *netoliko*, *netoliko*, *netolikt* s významem „nikoli tolik, ne tak mnoho“. (Už jsme konstatovali výše, že výrazy tohoto druhu měly blízko ke spojkové funkci: *netoliko* — *nýbrž* apod.) Zcela nulovou míru vyjadřovalo adverbium (zájmeno) *ničs(e)*.

Význam úplnosti, naplněné míry měla formace *ovšem* „docela, zcela“. Význam částečnosti vyjadřoval výraz *neovšem* „ne docela“. Míra vzhledem ke schopnosti byla vyjadřována výrazem *seč*, míra vyšší formou *nadto*.

Jako okrajové významy se vydělují vedle míry i významy příčiny a účelu. Zájmenné zastoupení významu příčiny je velmi obecné, vyjadřuje se zájmemem *co* a *to*. Okolnostní příčinný význam dodává předložka *pro*, tedy vzniknou výrazy *proč* a *proto*. (Tyto formace naznačují, kam až může systém dospět při zjednodušování významové rozrůzněnosti zájmenných adverbii. Jak je vidno, relevantní jsou významové protiklady tázací a netázací s významem deiktickým a anaforickým.)

Význam účelu je vyjadřován podobně. Předložkou je tu *na*, odpovídajícím výrazem adverbialním *nač*. Analogický jednoslovný výraz deiktický a anaforický **nato* adverbializací nevznikl ještě dosud.

Staročeská soustava pronominálních adverbii má několik charakteristických rysů. Na rozdíl od jiných slovnědruhových slovotvorných soustav, v nichž se slovotvorné kategorie v odpovídajících obdobích teprve formovaly nebo vyhraňovaly (např. adjektiva), máme v našem případě před sebou soubor ucelený a bohatě významově strukturovaný, s řadou synonymních výrazů. Tyto rysy vynikají i ve srovnání uvnitř slovního druhu, tj. v rámci staročeských adverbii vůbec. Došlo tu k průniku dvou hotových soustav významů: zájmenné a adverbialní. Významové protiklady, kterými obě soustavy disponovaly v době vzniku depronominálních adverbii, se v podstatě nezměnily dodnes. Zjednodušilo se lexikální obsazení, realizoval se poněkud jinak vztah význam — forma (došlo k přeskupení některých formací) a konečně se změnila i hlásková podoba řady výrazů. Jsme si ovšem vědomi toho, že v našem souboru nejde o celek fungující ve všech svých členech stejně od nejstaršího zachyceného období až po konec 15. století. Domníváme se však, že vzhledem ke stáří těchto slovotvorných kategorií a vzhledem k jejich poměrné stálosti, již osvědčují až do dnešního dne, nelze předpokládat příliš velké odlišnosti od našeho přehledu, které bychom snad mohli zjistit porovnáním synchronních průřezů jednotlivými časovými obdobími.

Nejnápadnějším rysem odlišujícím soubor staročeských zájmenných adverbíí od novočeského je jeho značná polylexie (Němec, 1980, s. 137). Tento rys byl v průběhu dalšího vývoje velmi oslaben. Je pravděpodobné, že polylexie je v našem souboru rozsáhlejší, než by tomu bylo v synchronních průřezech, nicméně je jasné, že s vyhraňováním slovtvorné kategorie se počet prostředků s podobnou rolí snižuje. Polylexii nelze považovat za synonymii. Ta byla úplná jen málokdy. Výrazy se od sebe lišily silnějšími nebo slabšími odstíny citového zabarvení a zesílení významu, které jim dodávaly četné zesilovací částice: *-ž*, *-že*, *-to*, *-t*, *-ti*, *-no*, *-věk*, vložená částice *-va-* atd. Ne všechny hlásky na konci slova však měly tento charakter. Uvedli jsme již, že konec adverbia je zatížen funkcí signalizovat slovní druh a navíc byl i nositelem rozlišení slovtvorně kategoriálního: *kdy*, *kda* časové, *kde* místní a směrové. U řady adverbíí existovaly navíc hlásky paragogické. Jejich rolí zřejmě nebylo jen uspokojit libovůli mluvčího v rámci jazykové konvence, nýbrž se jimi dosahovalo vyrovnání v systému depronominálních adverbíí, a to co do počtu slabik (Němec, 1980, s. 136n. a Jahn, 1961). Docházelo tak až k jisté uniformitě zakončení: *kako*, *kterako*, *kamo*, *tamo*, *onamo* atd. Změny, k nimž na konci tvarů docházelo, ať už to byla ztráta hlásky paragogické, nebo ztráta citových částic, vedly všechny posléze k tomu, aby se upevnil a zjednodušil vztah formy a významu, aby prostředky pro různé významy byly jednoznačné.

Chápeme-li polylexii jako inventář různých lexikálních jednotek užívaných k vyjádření jednoho významu téměř bez rozlišení, pak vidíme, že ke zjednodušení došlo dvěma typy pochodů: a) byly zrušeny varianty paragogické i zesílené typu *kamo*, *kdeže*, *kdežto*, *ondeno* atd. a b) ubylo možností polylexémových, tj. případů, kdy týž význam byl vyjadřován deriváty od různých základů. To se stalo v případech zániku formací jako *tdy*, *onu*, *onudy*, *některda*, *tuž*, *stolko* atd., vymizely všechny formace od některých základů, jako byly: *jam-*, *jady-*, *sudy-*, *kda-*, *kehdy-*, *jekud-*, *kak-*, *jeli-*. Některých výrazů bylo využito v soustavě spojek (*kdežto*, *jakž*, *však* aj., srov. výše).

Další změnou odlišující dnešní stav od zkoumaného je zjednodušení v deiktických řadách adverbíí. Původní tříčlenný systém, se kterým počítá Jahn, už byl v staré češtině částečně porušen. Jednak nebyly plně rozvinuty formy od základu *s-*ového a *ty*, které existovaly, začaly ke konci sledovaného období zase zanikat. Deiktický partner těchto útvarů, formace od základu *on-*, mají spíše opačnou vývojovou linii. V době rozkvětu forem *s-*ových se teprve dotvářely, takže koexistence všech významů v plném počtu nebyla, nebo byla jen krátká. Naše zjištění se opírá o údaj ze StSl. Formace ze základu *on-* pocházejí většinou až z 2. pol. 14. století. Nejstarší doklad je *onamo* (GlosOpat), pochází z období do r. 1300. Adverbium *onde* má nejstarší výskyt v AlxB, tj. 1. pol. 14. století, rovněž i *onady* (LegPil, ŽaltWittb), z období 1350—1380 je zachyceno *ondy* (JeronM, BiblDrážd), *onehda* (BiblCard), *onak* (nikoli *onako*) v PulKB, *onudy* (Vít, MastMuz atd.) a konečně *onehdy* máme doloženo z období kolem poloviny 15. stol. a později. (Zaznamenali jsme i adverbia časová a způsobová, protože tvořila s deiktickými místními soustavu.) Významové charakteristiky, jak je uvádí StSl, neznamenají poukaz na předmět vzdálenější, než označuje adverbium *tam* (jde obvykle o význam „v dohledu posluchače i mluvčího“), často se charakteristika kryje s významem diferenciacním, např. *onam*, *onde*, *onak* „jinam, jinde, jinak“ atd. nebo s významem neurčitým: *ondy* „za nějaký čas“, *onde* „někde“. Na pozdější zánik těchto adverbíí mělo

zřejmě vliv i porušení třístupňové deixe zájmené (*s-, t-, on*) stejně jako nevyhraněný význam adverbialní, vyjadřovaný duplicitně jinými adverbii.

Další významnou změnou byly přesuny prostředků mezi významy místo, směr a čas. Základní tázací výraz pro místo - *kde* - byl použitelný i pro směr a čas. Podobně nerozlišovalo místo a směr adverbium *tam* a místo a prosekutivnost adverbium *onudy*. Lze tedy konstatovat, že frekventované výrazy *kde* a *tam* mohly být použity jako univerzální prostředky jednak tázací a jednak ukazovací v základních významových protikladech místo, směr (a čas). Vezmeme-li v úvahu i uvedenou vlastnost adverbia *onudy*, lze říci, že se tímto způsobem manifestovala významová struktura: nadřazený význam místní (zahrnující místo, směr a prosekutivnost) a význam času zároveň s jejich výrazovými prostředky jako protiklad k významu a výrazovým prostředkům způsobu.

Ve skupině významů způsobových došlo rovněž k přesunům. Některé výrazy způsobové byly původně společné i pro význam míry. Byly to výrazy s významem neurčitého způsobu *některako*, *někako*, které měly význam i malé míry. Významy způsobu a míry se stýkaly i ve výrazu záporném *nikale(ž)*.

Celky významů lokálně temporálních a způsobových byly propojeny skrze výrazy *tudy* (*tuhdy*) a *nikudy* (*nikady*). Těch bylo možno použít jak ve významu prosekutivním, tak i ve významu způsobovém. Šlo tu zřejmě o běžnou abstrakci významu „touto cestou“ ve význam „tímto způsobem“ a „žádnou cestou“, „žádným způsobem“, známou i z jiných jazyků.

Tabulka ukazuje uvedené vztahy schematicky:

	Místo	Směr	Prosek.	Čas	Zpús.	Míra
<i>kde</i>	+	+	—	+	—	—
<i>tam</i>	+	+	—	—	—	—
<i>onudy</i>	+	—	+	—	—	—
<i>tu(h)dy</i>	—	—	+	—	+	—
<i>nikudy</i>	—	—	+	—	+	—
<i>některako</i>	—	—	—	—	+	+
<i>někako</i>	—	—	—	—	+	+
<i>nikale(ž)</i>	—	—	—	—	+	+

Zbývající změny jsou drobnějšího rázu a týkají se modifikačního slovo-tvorného aparátu. Prefix označující libovolnost *neda-* byl nahrazen podobou *leda-*. Ubylo prostředků pro časový zápor: zanikly výrazy *nidokudž*, *nikoda*. Zmizela možnost použít výrazu *ovšem* v záporu (*neovšem*), tato změna však souvisí s jeho změněnou rolí významovou i slovnědruhovou: význam adverbialní „(ne)docela, (ne)úplně“ přešel ve význam „zajisté“ a ve spojkové „ale“.

Se zánikem *mnedle* jako adverbia souvisí i zánik výrazů *jehodle* a *tohodle*.

SEZNAM LITERATURY

- BAUER, J.: Vývoj českého souvětí. Studie a práce lingvistické IV, Praha 1960.
 DOKULIL, M.: Tvoření slov v češtině 1. Teorie odvozování slov. Praha 1962.

- DOKULIL, M.: K otázce predikability lexikálního významu slovtvorně motivovaného slova. *SaS* 39, 1978, s. 244n.
- FURDÍK, J.: Slovtvorná analógiá a analogická slovtvorba. *Jazykovedný časopis* 21, 1970, s. 54n.
- JAHN, J.: K vývoji slovanských místních jmen na *-de*, *-mo*, *-od*. In.: *Sborník prací jazykovědných a literárněvědných II, philologica IV*, Olomouc 1961, s. 5–32; s. 16.
- KOMÁREK, M.: Příspěvky k české morfologii. *AUPOI. Philologica* 41, Praha 1978.
- KOPEČNÝ, F.: Etymologický slovník slovanských jazyků. Slova gramatická a zájmena 1 (předložky a partikule). Praha 1973. Kolektiv: Slova gramatická a zájmena 2. Praha 1980.
- NĚMEC, I.: Systém záporných zájmenných příslovcí v staré i nové češtině. *LF* 39, 1978, s. 292–294.
- NĚMEC, I.: Rekonstrukce lexikálního vývoje. Praha 1980.
- SKOUMALOVÁ, Z.: Některé otázky mluvnického popisu českého a ruského adverbia I. In: *Studie ze slovanské jazykovědy II*, Praha 1979, s. 113–181.
- ŠAUR, V.: O domněle a skutečně přejatých pronominálních a adverbálních partiikulích. *Slavia* 46, 1977, s. 113–119.

OLD CZECH ADVERBS FORMED FROM PRONOMINAL BASES

Old Czech adverbs formed from pronominal bases represent a whole bearing certain characteristic features. This type is of ancient origin — actually it was formed as early as in the Proto-Slavonic and Proto-Czech periods. It is constituted by a compact set of formations interconnected by a system of mutual analogical relations. It shows a rich structuralization in meaning and form. In contrast to the Modern Czech system of pronominal adverbs it is characterized by considerable polylexemy. This paper gives a survey of the system of Old Czech deponominal adverbs, their formal means and semantic structure. Its aim is not to stand for the explications of the origins of these formations (their etymologies are minutely described in the quoted *Etymologický slovník slovanských jazyků* [Etymological dictionary of Slavonic languages]). The dictionary entries serve only as our starting point, attention being focused on the operation and the structure of the derivatives as manifested in the written texts up to the end of the 15th century. Individual formations are interconnected in their derivative bases (*k*-, *t*-, *ten*-, *j*-, *s*-, *on*-, *já*, *co*-, *jin*-, *vš*-) on the one hand and in their meanings of the other (place, lative, locative and prosecutive shades; time, manner, measure, cause, purpose). Semantic modifications of idenfiniteness, arbitrariness, negation, question, differentiation, generalization and the like are taken into account. An important role in the formation of pronominal adverbs is played by particles, prepositions and paralogical (additional) sounds. The study of material revealed that the development in the spheres of meaning and form was directed towards the simplification of variants and in the deictic serial sets of adverbs, towards a decrease in polylexemic possibilities and in the formal means expressing negation, and that shifts among the means denoting place, direction and time occurred.

Translated by *N. Kudrnáčová*

